

פרשת וישלח

ד"ר ברכי אליצור

כי שרית עם א-להים ואנשים – הייעוד הכפול של יעקב ודרכי מימושו

א. הסערה שלא הייתה

בעיונינו לפרשת ויצא, העלנו תמיהה ביחס למידת הפירוט של סיפורי המשפחה של יעקב ולהעדף תיאור של מעשיו במישור הלאומי (בהשוואה לסיפורי אברהם ויצחק). בעובדות אלו ראינו את המסר החשוב לדורות הטמון דווקא בסיפורי המשפחה, המקנים כלי התמודדות על דוריים במציאות של זרות בארצות נכר. סיפורי יעקב בפרשת וישלח, העוטפים אחד עשר שנים מחייו¹, נראים כלפי חוץ כהמשך לאתגרי המשפחה הרובצים לפתחו של יעקב, אולם עיון מעמיק בהם מגלה פן שונה במהותו בהתנהלותו של יעקב.

סיפורי יעקב, מרגע כניסתו לארץ, מכילים פוטנציאל של סיפורי משפחה מסעירים ביותר:

- יעקב נפרד מהוריו למשך עשרים שנים. ההתרגשות שאמורה ללוות את חזרתו לארץ, המפגש המחודש עם הוריו, הצגת נשותיו ואחד עשר ילדיו מציפה את הדמיון. מכיוון שהורי יעקב זקנים מאד (אביו דיבר על יום מותו עוד קודם לבריחתו), נראה כי כל יום עשוי להיות גורלי מבחינת סיכויי המפגש המחודש ביניהם.
- דינה בת יעקב נאנסת באכזריות על ידי בנו של ראש העיר שכם, שזה עתה יעקב קנה חלקת שדה בשכונתו. ראש העיר ובנו מגיעים לבית יעקב לשאת ולתת עמו על תנאי השחרור של בתו הנמצאת עדיין בשבי אנסייה (בראשית ל"ד).
- רחל, אשתו האהובה של יעקב, כורעת ללדת בדרך למפגש עם הורי יעקב ומתה מסבלה בדרך, לא לפני שהיא מבטאת את יסוריה בקריאת שם בן הזקונים של יעקב (שם ל"ה, י"ט).
- ראובן, בכורו של יעקב, מבצע מעשה חמור בפילגש יעקב, עוד בטרם הסתיימו ימי האבל על מות רחל (שם ה').
- יעקב חוזר לביתו וחי לצד אביו למשך עשרים ושתיים שנים נוספות². האם זוכה יעקב לפגוש גם את רבקה? מה טיב קשריו עם המינקת שעל מותה נודע לו כשקיים את נדרו בבית אל (שם ח')?

למעשה, על אף הפוטנציאל המסעיר של הסיפורים, הסערה סביבם איננה נזכרת בפסוקים, ונותרת לפיתוח דמיונו של הקורא. תחת זאת מתוארת התמודדות חריגה של יעקב עם האתגרים המשפחתיים הרובצים לפתחו. האמוציות המשפחתיות המוכרות לנו מתיאור יעקב בבית לבן -

אהבתו הרבה לרחל, אכזבתו הגדולה למראה לאה במיטתו, כעסו על יאווה של רחל מעקרונה, שיתוף נשותיו עם תחושותיו כלפי אביהן, ופחדו הגדול מהמפגש עם עשיו - מנוטרלות לחלוטין. במקומם, מוחלפות התחושות בתיאור מצומצם בהיקפו של תגובות יעקב לסערות המשפחתיות הפוקדות אותו מרגע כניסתו לארץ. מהו הגורם למהפך?

ב. הייעוד הכפול

המלאך האחרון המתגלה ליעקב טרם כניסתו לארץ, מודיע לו על החלפת שמו כמסמלת את השוני המצופה ממנו לאחר ההתמודדות האחרונה מול עשיו:

"וַיֹּאמֶר לֹא יַעֲקֹב יֵאמָר עוֹד שְׂמֶךָ כִּי אִם יִשְׂרָאֵל כִּי שְׂרִיתָ עִם אֱלֹהִים וְעִם אָנָשִׁים וְתוֹכַל"

(בראשית ל"ב, כ"ט)

השם יעקב הוא שם המבטא את התמודדותו המשפחתיים של יעקב מרגע היוולדו, ובמשך עשרים השנים בהן נאלץ להתמודד עם הנושכים בעקבו. השם ישראל מבטא את היעוד החדש, כפי שמפרש בעל הכלי יקר:

"וַיֹּאמֶר לֹא יַעֲקֹב יֵאמָר עוֹד שְׂמֶךָ כִּי אִם יִשְׂרָאֵל לשון ישר אל כי ישר הוא לשון ראייה, מלשון אשורנו ולא קרוב, והודה לו בזה כי יעקב רואה פני אל ולא עלתה בידו לסמא אותו במציאות האל יתברך, ובאמרו כי שרית עם אלהים עקר שם יעקב ממנו, כי יעקב מורה על עקוב הלב מכל ואנוש הוא (ירמיה יז ט) וישראל לשון מישור כמ"ש לעתיד (ישעיה מ ד) והיה העקוב למישור, ולא מישור הנראה ישר בעיני הבריות כ"א הנראה ישר בעיני אלהים ואדם, ע"כ אמר כי שרית עם אלהים ואנשים, כי ע"י כושר מפעלך תהיה שר ונגיד עם אלהים ואנשים ותוכל, וזהו ישראל ישר אל, מישור הנראה גם בעיני האל יתברך"

(כלי יקר שם)

מרגע שיבתו לאדמת ארץ ישראל, מקבלים מעשי יעקב מפנה קיצוני. נדמה, שקיום הנדר והיעוד הלאומי עומדים בראש סדרי העדיפויות של התנהלותו - עד כי ענייני משפחה, בוערים ככל שיהיו, נדחקים לקרן זווית.

בדברינו הבאים ננסה לברר מהו המסר העולה מנטרול ביטויי הרגש בתיאור הטיפול בענייני המשפחה, נעמוד על משמעותן של החוליות המחברות סיפורים אלו, ונדון בסוגיית היעוד הכפול שהושת על יעקב.

ג. סיפור דינה

המעשה הראשון של יעקב עם כניסתו לארץ הוא קניית חלקת השדה בשכם:

וַיָּבֵא יַעֲקֹב שְׁלָם עִיר שְׁכָם אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן בְּבֵאֵן מִפְּדֹן אָרֶם וַיַּחֲזֵן אֶת פְּנֵי הָעִיר: וַיִּקַּן אֶת חֻלְקַת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר נָטָה שָׁם אֶהְלוּ מִיַּד בְּנֵי חַמּוֹר אֲבִי

¹ על פי החישוב הבא: יוסף היה בן 6 שנים כשיעקב ברח מלבן, ובן 17 כשנזרק לבור על ידי אחיו בראשית פרשת וישב. ניתן לחשב זאת גם על פי שנות יעקב, אולם קיים פער של 14 שנים בין השנים הנזכרות בתורה לבין שנות חייו של פרעה, מכאן נוצר המדרש של 14 השנים שיעקב שמש את שם ועבר קודם שברח לארם נהריים.

² חישוב זה הינו על פי מדרש סדר עולם פרק ב, ממנו עולה כי יצחק מת 13 שנים לאחר מכירת יוסף, אף על פי שמותו נזכר קודם לכן.

הלאומי של האבות, ותוצאותיו עשויות להיות גורליות להמשך מפעל הנחלת ערכי המוסר בארץ. יעקב אינו אדיש למצבה של בתו. אדרבה, בחירתו שלא לנהל משא ומתן עם שכם וחמור נובעת אולי מהמערבות הרגשית שלו, והחשש שמא אלו יסיתו את שיקול הדעת שלו ויגרמו נזק לתדמית משפחתו. יעקב נהג כפי שנהגו אבותיו בעת הלקח נשותיהם, הוא המתין להתערבות א-לוהית, שלא אחרה לבוא: וַיִּסְעוּ וַיְהִי חַתַּת אֱלֹהִים עַל הָעָרִים אֲשֶׁר סְבִיבֹתֵיהֶם וְלֹא רָדְפוּ אַחֲרֵי בְנֵי יַעֲקֹב (בראשית ל"ה, ה'). אולם, יעקב נאלץ להתמודד עם השפעה אפשרית של האמוציות המשפחתיות של בניו. לאור זאת, תחת האחזות בשטח הקנין שלו בשכם והמשך הנחלת ערכי הדת והמוסר בקרב שכניו הנכריים, הוא נאלץ לנטוש את נחלתו ולחפש מקום מקלט עד יעבור זעם.

ד. מעשה ראובן

מעשה ראובן בבלהה וחומרנו נתונים במחלוקת פרשנית. קשת הדעות הנעה בין המרחיבים בתיאורי החטא, ומונים את תאוות הזימה כמי שהניעה את המעשה³, לבין דרשת הסנגוריה המוכרת של ר' שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן 'כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה' (בבלי שבת נה ע"ב). הגישה המקלה מזכה את ראובן מאשמת ניאוף, ומטילה עליו מעשה קל של התערבות בנעשה בחדר משכבו של אביו.

המנעד הרחב של אפשרויות הפירוש נובע מכמה גורמים:

- א. מעשה ראובן נזכר בפסוק בודד, הנדמה אף הוא כקטוע.
- ב. העדר תגובה חריפה של יעקב על מעשה חמור מעין זה.
- ג. המשך סיפורי המשפחה, בהם לא נפקד מקומו של ראובן כתוצאה מחילול כבוד המשפחה, ובטחונו של ראובן ביכולתו להשפיע על מעשי האחים, מבלי שהללו ידחו אותו בבושת פנים.
- ד. האופן היחודי של טיפול המסורה בפסוק זה, על ידי פסקא באמצע פסוק, ומערכת טעמים כפולה של חלקו הראשון (הקיימת פעם נוספת בעשרת הדברות בלבד). טיפול זה מגביר את תחושת החידה של הסיפור, ומציע אפשרות לחבר את מניין בני יעקב, כשראובן בתוכם, כהמשך רציף של תיאור המעשה.

שני אזכורים נוספים למעשה ראובן מצויים בדברי הפרידה של יעקב מבניו ובספר דברי הימים. אולם, תחת הפיענוח המיוחל, מתגברת העמימות סביב חומרת המעשה:

"פָּחַז כַּמִּים אֶל תּוֹתֵר כִּי עֲלִית מִשְׁכְּבִי אֲבִיד אֲז חֲלַלְתָּ יְצוּעֵי עֲלֵה" (שם מ"ט, ד')
 "וּבְנֵי רְאוּבֵן בְּכֹר יִשְׂרָאֵל כִּי הוּא הַבְּכֹר וּבְחַלְלוּ יְצוּעֵי אֲבִיו נִתְּנָה בְּכֹרְתוֹ לְבְנֵי יוֹסֵף בֶּן יִשְׂרָאֵל וְלֹא לַהֲתִיחַשׁ לְבִכְרָה" (דברי הימים א' ה', א')

מדוע מוזכר משכב הבן עם אשת אביו, שהינו איסור מפורש בתורה, כחילול יצועי אביו? האם אין בכך משום הפחתה משמעותית מחומרת העוון?! ומדוע עונשו של ראובן הוא רק דחייה ממעמד הבכורה ולא עונש חמור יותר הניתן על עוונות מסוג זה? האם תכונת ה'פחז' המיוחסת לראובן כמניע לחטא אינה מקלה עמו? האם אין במעשה ראובן בכדי לשקף חוסר יכולת שליטה בתאוותיו?

שָׁכַם בְּמֵאָה קְשִׁיטָה: וַיַּצַּב שָׁם מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא לוֹ אֵל אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל (בראשית ל"ג, י"ח-כ')
 הנה כי כן, יעקב, בדומה לאברהם מציב עובדות קנין בשטח, בונה מזבחות וקורא בשם ה'. חז"ל עמדו על עומק המעשה הלאומי הראשון של יעקב, והוסיפו תיאור של מיסוד מפעלי ציבור ודאגה לרווחת יושבי הארץ הנזקפים לזכותו של יעקב:

"ויחן את פני העיר אמר רב: מטבע תיקן להם, ושמואל אמר: שווקים תיקן להם, ורבי יוחנן אמר: מרחצאות תיקן להם" (בבלי שבת לג ע"ב)

אלמלא הסתבכותה של דינה, נדמה שהמשך מעשי יעקב בארץ היו הסרת אלוהי הנכר, והעליה לבית אל לצורך קיום הנדר (כפי שמתואר בפרשיה שמיד לאחר סיפור דינה). אולם, הלהט הלאומי של יעקב מצטנן לנוכח הצורך להתמודד שוב עם צרות מבית.

סיפור דינה מתואר באריכות רבה, ומעמיד לכאורה את הערכת מעשה בניו לחיוב או לשלילה במוקד הסיפור. נדמה, שעל אף הערך המוסף של דיון בצדקת מעשה הרג אנשי שכם, התנהלותו של יעקב בסיפור היא המסר המרכזי.

התנהלותו של יעקב בסיפור דינה מעלה לא מעט תמיהות:

- א. מה פשר יחסו הסלחני כלפי שכם וחמור בשעה שבתו עדיין שבויה בבית אנסיה?
- ב. מדוע לא מגלה יעקב מעורבות בהתוויית תנאי הברית עם שכם וחמור?
- ג. מה פשר תוכחתו לבניו לאחר המעשה?

עיון בדברי הכעס שמשמיע יעקב לבניו לאחר מעשה שכם עשוי ללמדנו על נסיבות פעולותיו.

"וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל שְׁמֵעוֹן וְאֶל לֵוִי עֲכַרְתֶּם אֹתִי לְהַבְאִישְׁנִי בְּיֶשֶׁב הָאָרֶץ בְּכֹנְעֵי וּבַפְּרִזִּי וְאֲנִי מִתִּי מִסְפָּר וְנֶאֱסַפּוּ עָלַי וְהַכּוֹנֵי וְנִשְׁמַדְתִּי אֲנִי וּבֵיתִי" (בראשית ל"ד, ל')

השורש עכ"ר מציין במקרא מצב של חילול ה' ממשי או חשש ממנו הנגרם מהפרה ציבורית של ציווי דתי או מוסרי:

- ציווי יהושע על חרם העיר יריחו: "וַיִּרַק אֲתָם שְׁמֵרוּ מִן הַחֶרֶם פֶּן תַּחְרִימוּ וַיִּלְקַחְתֶּם מִן הַחֶרֶם וְשִׁמְתֶם אֶת מַחְנֵה יִשְׂרָאֵל לְחֶרֶם וְעַכְרְתֶם אוֹתוֹ" (יהושע ו', י"ח).
- מעילת עכן בחרם: "וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ מַה עֲכַרְתֶּנוּ וַיַּעֲרַךְ ה' בַּיּוֹם הַזֶּה וַיִּרְגְּמוּ אוֹתוֹ כָּל יִשְׂרָאֵל אֲבָן וַיִּשְׁרְפוּ אֹתָם בְּאֵשׁ וַיִּסְקְלוּ אֹתָם בְּאֲבָנִים" (שם ז, כ"ה).
- אבלו של יפתח וחששו מתוצאות אפשריות של אי קיום נדר הקרבת בתו: "וַיְהִי כִּרְאוּתוֹ אוֹתָהּ וַיִּקְרַע אֶת בְּגָדָיו וַיֹּאמֶר אֵהָה בְּתִי הַכְּרַע הַכְּרַעַתְנִי וְאַתָּה הֵייתָ בְּעַכְרִי וְאֲנִי פְצִיתִי כִּי אֵל ה' וְלֹא אוֹכַל לְשׁוּב" (שופטים י"א, ל"ה).
- האשמת שאול על ידי יהונתן כמי שהסתכן בנדרו בעקירת הארץ, על ידי מי ששמע הנדר לא יגיע לאוזניו: "וַיֹּאמֶר יוֹנָתָן עֲכָר אֶת הָאָרֶץ רְאוּ נָא כִּי אָרוּ עֵינָי כִּי טַעַמְתִּי מֵעֵט דָּבַשׁ הַזֶּה" (שמואל א' יד, כ"ט).
- הויכוח בין אליהו לאחאב מי עונה על הגדרת הכינוי 'עוכר ישראל': "וַיְהִי כִּרְאוּת אַחְאָב אֶת אֱלֹהֵהוּ וַיֹּאמֶר אַחְאָב אֵלָיו הֲאֵתָה זֶה עֹכֵר יִשְׂרָאֵל: וַיֹּאמֶר לֹא עֲכַרְתִּי אֶת יִשְׂרָאֵל כִּי אִם אֵתָה וּבֵית אֲבִיךָ בְּעֲזָבְכֶם אֶת מִצּוֹת ה' וַתִּלְךְ אַחֲרֵי הַבְּעָלִים" (מלכים א', יח, י"ז-י"ח).

יותר מאשר לכבודה של משפחתו הפרטית, דואג יעקב להשלכות של המעשה על תהליך הקריאה בשם ה' בארץ. מעשה הבנים, שלא עמדו בהתחייבות הברית, פוגם ביעוד

³ גישה זו מפותחת בעיקר בחיבור צוואות השבטים, בנוסח דברי הצוואה של ראובן לבניו.

מלוויו, המציב שוב את יעקב, כמו מלפני עשרים שנה, בעמדת האח הקטן המכיר במעלת כוחו של אחיו האדמוני, ומבין שעשרים השנים אמנם חשלו את אופיו, אולם לדרגת איש הצייד לא יגיע לעולם.

הלהט של יעקב לחזור ליעודו המקורי מעלים ממנו את עומק דברי המלאך "כִּי שְׂרִית עִם אֱלֹהִים וְעַם אֲנָשִׁים וְתוֹכַל". המלאך מציין את הצלחתו הכפולה של יעקב, עם א-להים ועם אנשים, אולם יעקב מתחזק רק מחלקה הראשון של ההבטחה, והיא המדרבנת את פעולותיו.

יעקב עסוק בבנין הארץ, ואינו מבחין כיצד בנין משפחתו מתמוטט בהעדר אב מגונן ומוכיח וכתוצאה מהעדפה מוחצנת של בן. העדפה זו, התבצעה תוך התעלמות מארס השנאה המבעבע באחים למראה כתונת הפסים ולמשמע חלומות השליטה שמשמיע יוסף באוזניהם.

*

האם היטיב יצחק הזקן, שעיניו כהו מראות, להבחין באופי בניו, ולציידם בברכות שיאפשרו התנהלות משותפת ומיטבית בארץ ישראל? במישור הטבעי, נראה שהתשובה חיובית. יצחק ייעד את יעקב כממשיך מפעלו של אביו בהפצת ערכי הדת והאמונה בארץ, בעוד עשיו ידאג לאחוזת המשפחה, למקורות המים שיאפשרו את קיומה, ולשלום בתוכה ומול שכניה. אולם במישור הא-לוהי, מרחפת עננת הגזרה 'דע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם', התובעת את התגשמותה.

הקרע המשפחתי, שבמהלכו יחול ניתוק ארוך ומייסר, שרק עם איחוי תחל ספירת שנות הגלות ההכרחית לירושת הארץ העתידיה, הוא אם כן בלתי נמנע. הבחירה הבלתי מודעת של יעקב לזנוח את הטיפול בענייני המשפחה, שהובילה כפי הנראה לקנאה, לשנאה ולמעשה הנתעב של מכירת האח, היא שהאיצה את התגשמות הנבואה ואת השיבה המחודשת של הדור הרביעי.

נדמה שגם פה עמימות הפסוקים סביב המעשה נועדה להסית את מוקד העלילה מראובן ליעקב. כך, חשיבות פרטי המעשה ומניעיו נדחקים לשוליים ואילו תגובת יעקב, או למען הדיקו, העדר התגובה, הינם המסר המרכזי של הסיפור.

המילים 'וישמע ישראל' המצטרפות לתיאור המעשה יוצרות מתח לגבי התגובה, והעדרה הזועק הוא החלק החשוב של הסיפור. הכינוי 'ישראל' המתלווה לפעולת השמיעה מסגיר את סיבת היעדר התגובה. יעקב טרוד בשליחותו הלאומית, המשך המפעל של אבותיו, ובמציאות כזו הטיפול בענייני המשפחה ידחה לשעה הראויה.

ה. הערצה למימוש היעוד הרוחני ותוצאותיה

רצף הארועים מתאר, אם כן, פעילות לאומית ודתית של יעקב: קניית חלקת שדה, הסרת אלהי נכר, בניית מזבחות וקריאה בשם ה'. מעשי האידיאולוגיה הללו נקטעים כל העת בסיפורי משפחה, הדורשים התייחסות וטיפול, אולם יעקב נותן להם מענה קצר והכרחי בלבד ונרתם להשלמת אחת עשרה שנות פעילות לאומית, המסתיימות עם שליחת יוסף לראות את שלום אחיו בשכם.

המראה הקשה מנשוא של הכתונת המוכתמת בדם בנו האהוב, והמסקנה המתבקשת כי "טרף טרף יוסף" (בראשית ל"ז, ג), טורפת את הקלפים מחדש. יעקב אבינו שוקע ביגונו ומתאבל על בנו ימים רבים, ממאן להתנחם:

"מיום שנגנב יוסף נסתלקה רוח הקודש ממנו, ורואה ואינו רואה ושומע ואינו שומע"

(בראשית רבה צ"א, ה')

חלקת השדה בשכם ננטשה, חברון אבלה, בארות גרר ובאר שבע נסתמו מן הסתם על ידי הפלישתים - מפעל ההיאחזות והקריאה בשם ה' הוקפא. ארץ ישראל חוזרת לשליטה תרבותית ודתית של תושביה הכנעניים, עד לשיבתו של דור רביעי לאחר שיושלם עוון האמורי.

האם לכך התכוון המלאך בשעה שיצר הבחנה בין שני יעודיו של יעקב "לא יַעֲקֹב יֵאמֵר עוֹד שְׂמֶךְ פִּי אִם יִשְׂרָאֵל? האם בשורת שינוי השם מפי הקב"ה: "וַיֹּאמֶר לוֹ אֱלֹהִים שְׂמֶךְ יַעֲקֹב לֹא יִקְרָא שְׂמֶךְ עוֹד יַעֲקֹב פִּי אִם יִשְׂרָאֵל יִהְיֶה שְׂמֶךְ (בראשית ל"ה, י') הנחתה את יעקב למימוש היעוד הלאומי על חשבון הטיפול בענייני המשפחה? האם לא ניתן לשלב בין שני התפקידים?

יעקב, האיש התם יושב האוהלים, יועד מלכתחילה למימוש החזון הלאומי. יעקב, כסבו אברהם, יועד לתפקיד של איש הרוח, המפיץ בסיוע א-לוהי את ערכי הדת והמוסר בארץ, 'הקול' - קול יעקב'. מימוש היעוד יתאפשר לו על ידי פעולתו של איש הצייד, שיטפל בצרכי הקיום השוטפים, הפרנסה, וההתנהלות מול השכנים.

עצת אימו ליטול מאביו גם את ברכות עשיו, הפילה על יעקב שליחות כפולה, בה הוא נדרש לפעול בשני המישורים - הרוחני-לאומי והמעשי. יעקב, איש האהלים התמים, יצטרך לעבור השתלמות של עשרים שנה בבית לבן, בהן הוא יזנח את יעודו הרוחני וירכוש את הכלים הנדרשים להתמודדות עם עיוותי החברה ועקמומיותיה.

עשרים שנות הגלות ומעטה המנטליות הנכרית שהלביש יעקב על עצמו במהלכן, מתקלפים לאיטם במהלך המסע חזרה לארץ ישראל. השכבה הראשונה מתקלפת עם בנין הגל והמצבה המסמלים הפרדה בין גבולות הגזרה של יעקב לאלו של משפחת חמיו. המפגש עם המלאך והבשורה על שינוי השם והיעוד מסייעים לניתוק נוסף מהעבר ושאיפה כלפי העתיד. אז, מגיע המפגש עם עשו וארבע מאות

*
 * כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולד"ר ברכי אליצור תשע"ד
 * עורך: אורי יעקב בין
 *
 * בית המדרש הווירטואלי
 * מיסודו של
 * The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
 * האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
 * האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
 *
 * משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
 * דוא"ל: office@etzion.org.il
 * לביטול רישום לשיעור:
 * <http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php>
 *